

Yayına Geliş Tarihi: 18.06.2025

Yayına Kabul Tarihi: 13.10.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Öztürk, Engin, “Bizans İmparatorluğu’nda Ermeni Algısı Nasıldı?”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 131-158

Araştırma Makalesi

BİZANS İMPARATORLUĞU’NDA ERMENİ ALGISI NASILDI?

(HOW WAS THE ARMENIAN PERCEPTION
IN THE BYZANTINE EMPIRE?)

Engin ÖZTÜRK*

Öz: Bu çalışma, Bizans İmparatorluğu’nda Ermenilere yönelik algının tarihsel, dini, kültürel ve politik yönlerini çok boyutlu bir biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Ermeniler, Bizans İmparatorluğu’nun hem sınır komşusu hem de dönem dönem iç unsuruna dönüşen bir topluluk olarak, imparatorluğun kimlik inşasında önemli bir yer tutmuştur. 301 yılında Hristiyanlığı kabul eden ilk halk olmaları, onları Bizans’ın gözünde “iman kardeşi” konumuna getirmiş olsa da 451 Kadıköy Konsili sonrasında Ermeni Apostolik Kilisesi ile Bizans Ortodoksluğu arasındaki dogmatik farklılıklar, bu ilişkinin zaman içinde gerilimli bir zemine oturmasına neden olmuştur. Çalışmada, Ermenilerin Bizans kaynaklarındaki temsil biçimleri, imparatorlukta görev alan Ermeni kökenli elitlerin etkisi, askeri ve siyasi katkılar ile dinî ayrışmanın algıya yansımaları ele alınmaktadır. Sonuç olarak, Bizans’taki Ermeni algısının sabit bir bakış açısı değil; dönemsel, politik ve teolojik bağlamlara göre şekillenen dinamik bir yapı olduğu ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Ermeniler, Ermeni Algısı, Kadıköy Konsili, Ortodoksluk, Etnik Kimlik

* ORCID: 0000-0002-2021-1396
Dr., engoztk@gmail.com

Abstract: *This study aims to examine the perception of Armenians in the Byzantine Empire from historical, religious, cultural, and political perspectives. As both a neighboring and, at times, absorbed community of the Empire, Armenians played a significant role in shaping Byzantine identity. Although their early conversion to Christianity in 301 positioned them as “brothers in faith” in the eyes of Byzantium, the theological divergence following the Council of Chalcedon in 451 led to increasing tensions. This paper explores how Armenians were represented in Byzantine sources, the role of Armenian elites within the empire, their military and political contributions, and the impact of doctrinal differences on perception. Ultimately, it argues that the Byzantine view of Armenians was not static but rather a dynamic construct shaped by changing political and religious contexts.*

Keywords: *Byzantium, Armenians, Perception of Armenians, Council of Chalcedon, Orthodoxy, Ethnic Identity*

1. GİRİŞ

Bizans İmparatorluğu, yaklaşık bin yıl boyunca Akdeniz dünyasının siyasi, kültürel ve dini açıdan en etkili güçlerinden biri olmuştur. Bizans, yalnızca bir siyasi oluşum değil; aynı zamanda Ortodoks Hristiyanlık temelinde şekillenen bir ideoloji, çok uluslu bir yapı ve cihanşümullük iddiasındaki bir medeniyettir. Bu çeşitlilik içerisinde Ermeniler, hem coğrafi yakınlıkları hem de tarihsel ve kültürel bağları nedeniyle Bizans için özel bir önem taşımıştır. Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler, sıradan bir etnik topluluk ile merkezî bir güç arasındaki karşılaşmadan öte, çok katmanlı ve tarihsel olarak değişken bir etkileşimi yansıtır.

Ermeniler, Anadolu'nun doğusunda, yani Bizans'ın doğu sınırlarında yaşayan en eski Hristiyan topluluklardan biri olarak, hem imparatorluk sınırlarının güvenliği açısından hem de dini-kültürel kimliklerin tanımlanmasında kritik bir rol oynamışlardır. Ermeni halkı IV. yüzyılda kademe kademe Hristiyanlık inancını benimsemişlerdir, bu da onları Bizans nezdinde “inanç bakımından kardeş” bir halk haline getirmiştir. Ancak, bu dini yakınlık uzun ömürlü bir ittifakı garanti etmemiştir. 451 yılında Kadıköy Konsili'nde alınan kararların Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından reddedilmesiyle başlayan dogmatik ayrılık, yüzyıllar boyunca süren teolojik ve politik gerginliklerin temelini oluşturmuştur¹. Bu ayrılık, Bizans'ın kendi Ortodoks kimliğini tahkim etmeye çalıştığı dönemlerde Ermenilere karşı daha dışlayıcı bir yaklaşımı da beraberinde getirmiştir².

Bizanslılar için Ermeniler, bir yandan kendileri için savaşacak askerler, devlet kademelerindeki yöneticiler ve müttefikler olarak imparatorluk sistemine katkı sunan bir unsur olarak görülürken³; diğer yandan dinî sapkınlıkla suçlanan,

1 Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020, s.83-84; Bettenson Henry, Maunders Chris, *Documents of the Christian Church*, b.3, OUP, Oxford, 1999; Young Frances, Teal Andrew, *From Nicaea to Chalcedon*, Washington DC: Baker Academic, 2010; Stopka Krzysztof, *Armenia Christiana – Armenia Religious Identity and the Churches of Constantinople and Roma (4th-15th Century)*, çev: Teresa Baluk-Ulewiczowa, Krakow: Jagiellonian University Press, 2017, ss.17-54.

2 Öztürk, *Ermeniler*, s.84; Madrigal, Ekümenik, ss.15-18; Norwich, Bizans, s.132; Bournoutian, Armenian, s.61; Dedeyan, Ermeni, s.172-173; Grousset René, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Payot, Paris, 1973, s.100; Stopka Krzysztof, ss.14-54.

3 Erken dönem Bizans ordusundaki Ermeniler için bk: Öztürk Engin, “4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi”, *DEÜEFD*, c.9, sayı 2, 2022.

zaman zaman isyancı ya da tehditkâr bir unsur olarak algılanmışlardır⁴. Bu çelişkili yaklaşım, Bizans kaynaklarında Ermenilere dair oluşan imajın da iki uç arasında gidip gelmesine neden olmuştur. Bilhassa Bizans kroniklerinde, teolojik metinlerde ve resmi yazışmalarda Ermenilere yönelik kullanılan dil, dönemin siyasi koşulları ve dinî hassasiyetleriyle doğrudan bağlantılıdır. Ermeni asıllı generallerin ve hatta imparatorların Bizans yönetiminde yer aldığı dönemlerde *kısmen* olumlu bir algı hâkimken; Armenia'nın Bizans'tan uzaklaşma eğiliminde olduğu ya da Arap-Türk hâkimiyetinin arttığı dönemlerde ise daha olumsuz bir tutum sergilenmiştir.

Bu makalenin amacı, Bizans İmparatorluğu'nda Ermenilere dair algının nasıl şekillendiğini, bu algının zaman içinde nasıl evrildiğini ve söz konusu algının dini, siyasi ve kültürel faktörlerle nasıl etkileşim içinde olduğunu incelemektir. Ermenilere yönelik Bizans algısı, yalnızca bir halkın ötekileştirilmesi veya kabulüyle sınırlı değildir; aynı zamanda Bizans'ın kendi kimliğini nasıl tanımladığını, sınırlarını nasıl çizdiğini ve “biz” ile “öteki” ayrımını nasıl kurduğunu anlamak açısından da önemlidir. Bu bağlamda, tarihsel anlatılar, kronikler, teolojik metinler ve diplomatik belgeler gibi birincil kaynaklar üzerinden Ermenilerin Bizans zihnindeki yeri çok boyutlu olarak ele alınacaktır. Böylece, sadece Ermeni-Bizans ilişkilerinin tarihsel arka planı değil, aynı zamanda bu ilişkinin ideolojik ve kültürel yansımaları da ortaya konmuş olacaktır.

2. SİYASİ, ASKERİ VE KÜLTÜREL KAYNAKLARDA ERMENİ ALGISI

Bizans'ın Ermeni algısı büyük oranda 5. yüzyıldan itibaren olumsuz bir yükseliş göstermiştir. Bundan önceki devirlerde Ermeniler aynı dine mensup olmakla birlikte (itikat farklılıkları vardı), uzun süreli Bizans hâkimiyetinde değillerdi. Ermeni toplumu önce Sâsânî ve ardından Müslüman Arap yönetiminin arasındaydı⁵. Bu iki yönetimden de zamanında kaçan Ermeniler öncelikli olarak ordu içinde değerlendirildi⁶. Ermeniler zamanla ordu içinde

4 Öztürk Engin, *Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)*, DEÜ Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2022, ss.296-337; Öztürk Engin, “9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 117.

5 Öztürk, *Bizans-Ermeni İlişkileri*, s.4.

6 Erken dönem Bizans ordusundaki Ermeniler için bk: Öztürk Engin, “4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi”, *DEÜEFD*, c.9, sayı 2, 2022.

sivrildiler ve tehlikeli bir hal almaya başladılar. Özellikle 791 yılında taht değişikliği için Armenikon themasının yaptıkları Bizans yönetimini endişelendirmişti. İmparator iç savaştan sonra binlerce Ermeni'yi teşhir etti ve yüzlerine 'Ἀρμενιάκος ἐπιβουλος' [Armenikos komplocusu] yazan bir damga vurdurdu⁷. Bu olay, dini yazına ek olarak, laik kesimin Ermenilere bakışını da şekillendirdi.

Armenikon themasından çıkan ve emperyal tahta oturan [V.] Leon için Teophanes şöyle yazar:

“Leon soyunu Ermenilerden ve Süryanilerden almıştır; ilki hainlik ve habislikle zenginleşti, ikincisi her şeyde canavarlığı taklit ederek onları çok geride bıraktı. İhaneti canavarlıkla aştı ve canavarlığı da ihanetle.”⁸

Teophanes'in V. Leon'a dair kullandığı ifade tarzı bize, Bizans entelektüel dünyasında etnik kimliğin yalnızca biyolojik bir unsur değil, aynı zamanda ahlaki ve siyasal bir belirleyici olarak da algılandığını gösterir. Ermeni ve Süryani kökenin, kişisel karakterin olumsuz yönleriyle özdeşleştirilmesi, bu halklara yönelik kültürel ön yargının ne denli derin olduğunu ortaya koyar. Teophanes, Leon'u eleştirirken onun yalnızca bir birey olarak değil, taşıdığı “doğulu” miras nedeniyle Bizans'ın ideolojik bütünlüğüne zarar veren bir figür olarak tasvir eder. *Sinsilik*, *kurnazlık* ve *vahşilik* gibi nitelemeler, etnik kimliklere atfedilen olumsuz karakterler olarak sunulur ve bu özelliklerin Leon'un şahsında birleşerek tehlikeli bir bileşim meydana getirdiği ima edilir. Bu tutum, Bizans aristokrasisinin kendini kültürel olarak Yunan tanımlamasıyla doğrudan bağlantılıdır; imparatorluk sınırları içindeki doğulu halklar – her ne kadar devlet yönetiminde etkili roller üstlenseler de – hiçbir zaman tam anlamıyla “bizden” sayılmazlar. Dolayısıyla bu tür tarihsel metinler yalnızca geçmiş değil, o geçmişin içinde üretilmiş kimlik siyasetini ve kültürel dışlamayı da gözler önüne serer.

Makedon Hanedanı'nın kurucusu Basileios, devrin yazarlarına göre Ermeni kökenliydi. Zira Genesios kroniğinde onun hakkında ‘*Basileios, fiziksel*

7 Theophanis, *Chronographia*, s.468-469.

8 “Λέοντα τὸν ἐξαγιστον, ὃς Ἀρμενίοις τε καὶ Ἀσσυριοῖς ἐπαναφέρων τὸ γένος τῶν μὲν ἐπλούτει τὸ ὕπουλον καὶ κακότηδες, τῶν δὲ τὸ θηριῶδες εἰς ἅπαν ἐκμιμούμενος, μᾶλλον μὲν οὖν μακρῶ τῷ μέσῳ τούτους ὑπερβαλλόμενος, θηριωδία μὲν ἐξενίκα τὸ ὕπουλον, ὑπουλότητι δὲ τὸ θηριῶδες παρῑτρέχεν....” Theophanis, *Chronographia*, c.II, ed: Carolus des Boor, Lipsiae, 1885, s.22. Metinde geçen bütün Yunanca ve Latince pasajlar makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir.

üstünlüğündendolayıAsurlularınveaynısoydanbirkralolanTiridates'in tahtını kazanmayı başaran büyük Arsakes'in soyundan gelmekle gururlanıyordu⁹, der. Skylitze ise; 'Makedonya'da doğdu, lakin ırk itibariyle bir Ermeni'ydi. Partlar, Medler ve Ermeniler üzerinde kanun gereği münhasır hükmetme hakkına sahip olan seçkin Arşak soyunun bir evladıydı¹⁰' der. Theophanes'in ardılları dediğimiz kronikte ise; 'İmparator Basileios Makedonya'dan geldi, lakin kökenini Ermenilerin milletine ve soyunun Arşaklara kadar izini sürüyordu¹¹' der. Burada hanedana bir meşruiyet kazandırma gayreti vardır, lakin bu bile toplumdaki Ermeni algısına bir etki yapmamıştır. Hatta Ermeni kökenli olan II. Nikephoros Phokas'ın nazarın da bile Ermeni algısı olumlu değildi. Onun yazdığı veyahut ona atfedilen *taktikada* ordudaki Ermeniler'den yakınır ve verdiği uzun pasajda şu nokta çok çarpıcıdır:

“Ancak maaş ve aylık ödenekle bile, bu adamların gözcülük görevini iyi yapmaları pek olası değil, zira sonuçta onlar yine de Ermeni'dirler.”¹²

İmparator Nikephoros'un böyle bir gözlemde bulunması *yine de Ermeni*'dirler demesi tarihten gelen bir algıdır. Zira Ermeniler Bizans'ın uç koruyucularıydı. Bunlara Akritesler (ἀκρίτης) denilirdi¹³. Ermeniler geçmişten gelen bir alışkanlıkla, bazen de mecbur kalarak, karşı saflara geçerdi ve bu durum da Bizans nazarında 'hain, hilekâr ve güvenilmez' olarak algılanmalarına neden olmuştur.

XI. yüzyılda yaşamış bir taşra zadesi olan Eustathios Boilas'ın 1059 tarihli bir vasiyeti günümüze ulaşmıştır. Vasiyetin başında İmparatorluğun doğu

9 'Υπῆχε δὲ ὁ Βασίλειος ἐκγένους μὲν πρεσβυτέρου Πάρθου Ἀρσάκου αὐχῶν, τοῦ περισθεμένου τὴν Ἀσσυρίων ἀρχὴν ἑαυτῷ ἐκφυχικῆς καὶ σωματικῆς καρτερότητος, καθέξῃς δὲ Τηριδάτου τοῦ βασιλέως τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἐξημένου... Bk: Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, ed: H.G. Beck, vd., Gruyter, 1978, s.76.

10 ἢ νεγκετοῖνον ἢ τῶν Μακεδόνων χώρα αὐτόν, εἴκε δὲ τὸ γένος ἐξ Ἀρμενίων, ἐκ πάντων λαμπρᾶς καταγόμενος τῆς τῶν Ἀρσακιδῶν σειρᾶς, ἐξ ἧς μόνης νόμος ἦν βασιλεύεσθαι πάρθους καὶ Μήδους καὶ Ἀρμενίους διὰ τὸν λῆος τοῦ πρώτου Ἀρσάκου τοῦ ἀνακτησαμένου τοῖς Πάρθοις τὴν βασιλείαν ὑπὸ Περσῶν ἐσφετερισμένην. Bk: Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed: Ioannes Thurn, Gruyter, 1973, s.115.

11 Πλὴν οὖν οὗτος ὃν ὁ λόγος ὑπο δεῖξαι κατεπαγγέλλεται, αὐτοκράτωρ βασιλεὺς, ὠρμάτομὲν ἐκ τῆς Μακεδονωνγῆς, τὸ δὲ γένος ἐξ Ἀρμενίων ἔθνους, (σειρᾶς δὲ τῶν) Ἀρσακιδῶν... Bk: *Chronographiae Quae Theophanis Continuati*, c. XLII, çev: Ihor Sevcenko, Berlin: De Gruyter, 2011, s.10.

12 “Ἄλλ’ ἐπεὶ οὐδὲ αὐτοὶ οἱ μετὰ μισθοῦ καὶ ἀνώνως, Ἀρμένιοι ὄντες, καλῶς τῇ τῶν βιγλῶν ὑπηρετοῦσι δουλείᾳ...” Theree Byzantine Military Treatises, çev: George T. Dennis, Washington: Dumbarton Oaks, 1985, s.152.

13 Akrites için bk: Makrypoulas, Christos, “Ακρίτες”, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*, 2007.

bölgesine yani Armenia'ya gittiğini ve bu soylu kişinin nazarında Ermeni algısının nasıl olduğunu görmekteyiz. Boilas belli bir zorluk ve zorunluluktan dolayı ana yurdundan bir buçuk hafta uzaklıkta bir yere gittiğini belirtir ve gittiği yeri,

“...tuhaf din ve dille yabancı halkların arasına yerleşerek...”¹⁴

şeklinde belirtir. Burada bahsettiği tuhaf din ve dil miafizit Ermeniler ve onların dilleridir. Zira vasiyetin devamında şöyle demektedir:

“...Yılanlar, akrepler ve vahşi hayvanlarla dolu bir yaşam alanıydı; öyle ki, tam karşısında oturan Ermenilerin bile korkudan neredeyse hiç huzur içinde kalamadıkları, çoğu kişi için ulaşılması imkânsız ve bilinmez bir yerdi. Fakat (Tanrı) onu balta ve ateşle kül etti, tıpkı Mezmur'da (Zebur'da) söylendiği gibi...”¹⁵

Eustathios Boilas'ın vasiyetinde yer alan bu pasajlar, Bizans taşra aristokrasisinin kültürel merkezden uzaklaştıkça karşılaştığı etnik ve dini çeşitliliğe nasıl baktığını gösteren güçlü bir örnektir. Boilas, Armenia olarak anılan doğu bölgelerinde yaşadığı deneyimi yalnızca coğrafi bir sürgün ya da zorluk olarak değil, aynı zamanda neredeyse ontolojik bir düşüş gibi sunar. “*Tuhaf din ve dil*” ifadesiyle kastettiği Ermeni halkı, sadece yabancı değil, aynı zamanda teolojik olarak sapkın ve dilsel olarak anlaşılamaz bir öteki konumundadır. Bu tanım, Ermenilerin Bizans zihninde ne denli kültürel bir sınırın dışında tutulduğunu ortaya koyar.

Yılanlar, akrepler ve vahşi hayvanlarla dolu bir yer olarak betimlenen coğrafya, fiziksel tehlikelerle dini sapkınlık arasında simgesel bir bağ kurar. Bu tür imgeler yalnızca doğaya değil, insanlarına da yöneltilmiş bir yargıyı içerir; *Ermenilerle birlikte yaşamının bir tür manevi çoraklık ve tehlike olduğu düşüncesi* işlenir. Hatta Boilas, bu bölgenin dehşetinin Ermenileri bile korkuttuğunu söyleyerek, onları hem korkunun nesnesi hem de öznesi hâline

14 “...συμπαροικήσας δὲ ἔθνεσιν ἀλλοτρίοις θρησκεία καὶ γλώττη διαφερόντων...” Lemerle Paul, Cinq Études sur le XIe Siècle Byzantin, Paris: Du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, s.20.

15 “...ὄφερων καὶ σκορπίων καὶ ἀγρίων θηρίων διαίτημα, ὡς μήτε τοὺς ἀντικρὺς ἐνοικήσαντας Ἀρμενίους παρὰ μικρὸν ἔαν ἡρεμεῖν τῷ δέει συνεχομένους, ὡς ἀνεπίβατον τοῖς πολλοῖς εἶναι καὶ ἄγνωστον, πελέκει καὶ πυρὶ κατατεφρώσας ὡς ὁ Ψαλμὸς...” Lemerle, Byzantin, s.22. Mezmurlar 74:5-7. “Gür bir ormana, Baltayla dalar gibiydiler. Baltayla, balyozla kırdılar, Bütün oymaları. Ateşe verdiler tapınağını, Yerle bir edip kutsallığını bozdular, Adının yaşadığı konutun.”

getirir. Bu, Ermenilerin bile bu “Tanrı’nın lanetine uğramış” ortamda güvende olamayacak kadar düşkün bir çevrede yaşadıkları yönündeki bir aşığılamadır.

Metinde Zebur’a yapılan göndermeyle yerin “balta ve ateşle kül edilmesi”, sadece fiziksel bir yok oluşu değil, aynı zamanda ilahi bir hükmü, yani bu toprakların ve dolayısıyla sakinlerinin tanrısal düzlemde de mahkûm edildiğini ima eder. Bu, Bizans düşüncesinde Ermeni topraklarının ve kimliğinin bir tür dini “ötekilik” ile birlikte anlaşıldığını gösterir. Boilas’ın kullandığı dil, yalnızca bireysel bir memnuniyetsizlik değil, yerleşik bir kültürel ve teolojik üstünlük anlayışının dışavurumudur. Bu anlayışta Ermeni varlığı, Bizanslı için hem ruhsal hem de kültürel bir bozulma tehdidi taşır.

Bizans İmparatorluğu içindeki Ermeni unsurunun abartılmasına karşı yazılar yazan Anthony Kaldellis, eserinde “İmparatorluk içerisinde bile Ermeniler yabancı/öteki olarak görülürdü.” diyerek Boilas’ın bu yazdıklarına gönderme yapar¹⁶.

Yine önemli kronikçilerden olan Niketas Khoniates İmparator Andronikos ile patrik Theodosios, ki babasının Ermeni olduğu rivayet edilir, arasında geçen hoşnutsuz bir diyalog aktardıktan sonra, patriğin iğneleyici tutumuna karşı İmparatorun ona “Ἰδε βαθὺς Ἀρμένιος” [İde bathus Armenios - İşte, tam bir Ermeni¹⁷] diye tepki verdiğini söyler. Buradaki βαθὺς [Bathus] kelimesi lügavî olarak “derin, kalın, enine” gibi anlamları olan bir kelimedir. Ancak kelimenin riyakâr-ikiyüzlü, hain, kurnaz vb. gibi anlamlar için de kullanıldığı görülür. Zira Eustathios “Histoiar Tes Haloseos Tes Thessalonikes Upo Ton Normandon” adlı eserinde bu kelimeyi “Ὅς ἄρα βαθὺς Ἀρμένιος” [Hos ara bathus Armenios] diyerek ‘kurnaz, hilekâr Ermeniler’ olarak kullanmıştır. Zira Bekker de edisyon tercümesinde bu kelimeye karşılık Latince ‘subdolo’ kelimesini vermiştir¹⁸. Bunun haricinde Eustathios eserinde Ermenileri “ἐξώλεις Ἀρμένιοι” [Ekssoleis Armenioi - yok eden-zarar veren/menfur Ermeniler] olarak da anar. Tabii ki burada söylemin kaynağı, Ermenilerin Bizans’a karşı Katolik Haçlıların saflarında olmasından ve Ortodoks halkın temel ihtiyaçlarını [ekmek gibi] kirlettiğinden dolayıydı¹⁹.

16 Kaldellis Anthony, *Romaland – Ethnicity and Empire in Byzantium*, Harvard Collaege, 2019, s.188.

17 Kaldellis eserinde ‘Behold our profound Armenian’ şeklinde motamot bir çeviri yapmıştır. Bk: Kaldellis, *Romaland*, s.189.

18 Leonis Grammatici, *Chronographia*, çev: İmmanuel Bekker, Bonn, 1842, s.400.

19 Leonis Grammatici, *Chronographia*, s.481.

XII. yüzyılda Zonaras'tan Arapları, Ermenileri, bazen köleleri taklit eden pandomimcilerin (μῦμος) olduğunu öğreniyoruz.

“Mim sanatçılarının gösterileri nasılsa —ki onlar bazen Arapları, bazen Ermenileri, bazen köleleri ve kimi zaman da başka tiplerini taklit ederek— suratlara tokat atarak ve gürültü çıkararak edebe aykırı kahkahalar koparırlar ve saf ya da dikkatsiz kimseleri adeta kendilerinden geçirip çılgınlığa sürüklerler... Aynı şekilde (kilise) sahnedeki dansları da yasaklamaktadır. Çünkü sahne dediğimiz şey, rol yapma ve canlandırmadır; bu yüzden kendilerini bazen köle, bazen efendi, bazen de general ya da yönetici gibi gösterenlere ‘sahne adamları’ (aktörler) denir. İşte nasıl ki kilise bu tür tiplerini mimler yoluyla yasakladıysa, aynı şekilde sahnedeki dansları da yasaklamaktadır —ister erkekler tarafından yapılsın, ki onlar ince ve kadınsı seslerle bağırıp çirkin hareketlerle dans ederler, ister kadınlar tarafından sergilensin, ki onlar da izleyenleri şehvete sürüklemek için dans ederler.” Zonaras'ın Trullo Konsili'nin 51. kanonu üzerine yorumu.²⁰

Zonaras'ın Trullo Konsili'nin 51. kanonu üzerine yaptığı yorum, Bizans toplumunda tiyatro, taklit ve sahne sanatlarına karşı dini ve ahlaki yaklaşımı yansıtır. Bu yorumda mim sanatçılarının, Arapları, Ermenileri, köleleri ve diğer çeşitli tiplerini taklit ederek uygunsuz, edebe aykırı davranışlar sergilediği belirtilir. Taklit edilen bu gruplar, toplumun “öteki” olarak gördüğü etnik ve sosyal kesimlerdir; böylece tiyatro aracılığıyla bu kimlikler hem aşağılanmakta hem de toplumsal hiyerarşide alt konuma itilmektedir. Metinde mimlerin çıkardığı gürültü ve uygunsuz kahkahaların, özellikle saf ve dikkatsiz kişileri adeta baştan çıkarıp çılgınlığa sürüklediği vurgulanır. Bu ifade, taklidin sadece eğlence amaçlı bir gösteri değil, aynı zamanda ruhsal ve ahlaki bir tehlike olarak algılandığını gösterir. Sahne danslarının da bu nedenle yasaklandığı belirtilir; zira sahne, kimliklerin rol yapıldığı,

20 Οἱ ἄ εἰσιν τὰ τῶν μίμων, οἱ ποτὲ μὲν Ἀραβίτας μιμούμενοι, ποτὲ δὲ Ἀρμενίους, ποτὲ δὲ δούλους, ἐνίοτε δὲ τερατὰ τοῖς ἐπὶ κορρῆς ῥαπίσμασι καὶ ψοφήμασι γέλωτας ἀπρεπεῖς κινουσι καὶ οἷον ἐκβακχεύουσι τοὺς ἀφελεστέρους ἢ ἀπροσεκτοτέρους... καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς δὲ ὀρχήσεις κωλύει (ὁ κανὼν)· σκηνῇ δὲ ἔστιν ἡ παραποίησις καὶ ὑπόκρισις, ὅθεν καὶ σκηνικοὶ λέγονται οἱ ὑποκρινόμενοι καὶ ἀπεικάζοντες ἑαυτοὺς ποτὲ μὲν δούλοις, ποτὲ δὲ δεσπόταις, ποτὲ δὲ στρατηγοῖς καὶ ἄρχουσιν ὥσπερ οὖν ταῦτα ἐκώλυσεν ὁ κανὼν διὰ τῶν μίμων, οὕτω καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις, εἴτε δι' ἀνδρῶν γίγιντο, ἀπρεπῇ λιγυζομένων καὶ ἀσχημονούτων ἐν τῇ ὀρχεῖσθαι, εἴτε διὰ γυναικῶν εἰς ἀκολασίαν τοὺς ὑρῶντας ἐκκαλούμενων. “Zωναρά ἑρμηνεία εἰς τὸν 51 κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου.” Bk: Reich Hermann, Der Mimos – Ein Litterar-Entwicklungsgeschichtlicher Versuch, Berlin: Weidmannsche, 1903, s.134, n.4.

gerçeklikten sapmaların yaşandığı bir alan olarak görülür. Bu durum, dönemin Hristiyan teolojisinde kimlik ve öz arasında uyum beklenmesiyle çelişir ve oyunculuk ahlaki bir sapkınlık olarak değerlendirilir. Dans eden erkeklerin kadınsı sesler çıkarması ve çirkin hareketler yapması ile kadınların izleyicileri şehvete çağıran danslar sergilemesi, metinde ahlaki bir çözülme ve beden üzerindeki kontrolün kaybı olarak sunulur. Bu, Bizans toplumunun cinsiyet normlarını koruma çabasının bir yansımasıdır. Sonuç olarak, Zonaras'ın yorumu, sahne sanatlarının Bizans'ta sadece bireysel eğlence değil, aynı zamanda toplumsal düzeni tehdit eden, etnik ve sosyal ötekileştirmenin aracıları olarak algılandığını gösterir. Ermeniler ve Araplar gibi gruplar, tiyatro yoluyla aşağılanırken, kilise bu pratikleri yasaklayarak hem ahlaki normları hem de toplumsal düzeni korumaya çalışmıştır. Böylece tiyatro, dönemin ideolojik mücadelelerinin önemli bir alanı haline gelmiştir.

Zonaras bir zamanlar bu tarz oyunların kısıtlandığına vurgu da yaparak Penthekte (Πενθέκτη Σύνοδος) yani Trullo ya da Quinisext de denilen konsile atıfta bulunur.

“Kutsal ve Ekümenik bu konsil, sözde mîm (mim) oyuncularını ve onların tiyatrolarını, ayrıca av sahnelerini ve sahnedeki dansları tamamen yasaklamaz. Eğer biri bu kanunu küçümseyip yasaklanan şeylerden birini kendisi için uygularsa, eğer ruhban ise görevden alınsın, eğer laik ise aforoz edilsin”²¹.

Bu pasaj, 7. yüzyılın sonunda toplanan Trullo (Quinisext) Konsili'nin 51. kanonundan alınmıştır ve Bizans kilisesinin mim sanatçıları (μίμοι), onların tiyatroları, av sahneleri ve sahne dansları hakkındaki tavrını ortaya koyar. Metin, dönemin dini hukukunda bu tür eğlence biçimlerinin nasıl düzenlendiğine dair önemli bilgiler sunar. Öncelikle pasaj, konsilin mimleri, onların sahnelerini, av gösterilerini ve sahnedeki dansları tamamen yasaklamadığına vurgu yapar. Bu, bazen modern okuyucunun beklentisinin aksine, Bizans dini otoritelerinin bu tür sanat formlarını bütünüyle reddetmediğini gösterir. Dolayısıyla, bu kanun katı bir sansür ya da mutlak bir yasaklama değil, daha çok düzenleme ve sınırlandırma amacını taşır. Ancak metin aynı zamanda,

21 Καθόλου ἀπαγορεύει ἡ ἀγία αὐτὴ καὶ οἰκουμένη συνόδος τοὺς λεγομένους μίμους καὶ τὰ τοῦτων θέατρα, εἰτά γε μὴν καὶ τὰ τῶν κυνηγίων θεώρια καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις ἐπιτελεῖσθαι. εἰ δέ τις τοῦ παρόντος κανόνος καταφρονήσῃ καὶ πρὸς τὴν ἑαυτὸν τῶν ἀπηγορευμένων ἐκδῶ, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρεῖσθαι, εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφορίζεσθαι. Bk: Concilium Constantinopolitanum A. 691/2 in Trullo Habitum, ed: Heinz Ohme, Berlin: De Gruyter, 2013, s.45.

bu kurallara uymayanların karşılaşacağı cezai yaptırımları da belirtir: Eğer bir kişi bu kanunu küçümseyip yasaklanan eylemleri gerçekleştirirse, eğer bir ruhban ise görevden alınacak (καθαίρεισθω-kathaireistho), eğer laikse aforoz edilecektir (ἀφορίζεσθω-aphorizestho). Bu cezalar, kilisenin disiplin uygulamalarının ciddiyetini ve toplumsal düzeni koruma isteğini ortaya koyar. Bu düzenlemenin arka planında, Bizans Kilisesi'nin hem toplumsal ahlaki koruma hem de dinsel bütünlüğü sağlama çabası yatmaktadır. Mimler ve sahne gösterileri, özellikle bedenin kontrolsüz ifadesi, alaycı taklitler ve cinsel içerikli unsurlar barındırdığı için kilise tarafından potansiyel ahlaki tehlike kaynağı olarak görülür. Fakat konsil, bunların tamamını yasaklamak yerine, kontrollü ve sınırlı biçimde var olmalarına izin vermiştir. Bu yaklaşım, Bizans toplumunda dinî otorite ile halk kültürünün etkileşimindeki dengeyi yansıtır. Kilise, toplumu tamamen sanattan koparmak yerine, belirli sınırlar içinde tutmaya çalışmış, ahlaka ve dine aykırı davranışları ise cezalandırarak disiplin sağlamıştır. Sonuç olarak, bu pasaj Bizans'ın dini yasalarının sadece yasaklayıcı değil, aynı zamanda yönetici ve denetleyici bir yapıya sahip olduğunu, mim ve tiyatro gibi sanatların toplumsal hayat içindeki varlığının belirli kurallarla sınırlandırıldığını göstermektedir. Bu, Bizans dinî ve kültürel normlarının karmaşık yapısını ve toplumsal kontrol mekanizmalarının işleyişini anlamak için önemli bir kaynaktır.

XIII. yüzyılın ortalarında yaşamış keşiş Maksimos Planoudes'in kaydettiği bazı atasözleri günümüze ulaşmıştır. Eduard Kurtz'un *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes* [Maksimos Planoudes'in Atasözleri Derlemesi] adlı çalışmasında bu atasözleri şöyle verilmektedir:

“Ermeni bir dostun mu var, o zaman daha kötü bir düşman dileme.”²²

Yine başka bir atasözünde Planoudes şöyle der:

“Meleklerin olmadığı yerde Mardaris bir melektir.”²³

Otto Ribbeck ve Franz Buecheler bu atasözünde geçen Mardaris/Μάρδαρις'in [Μαρδάριος] Ermeni şehrinden bir halk adı olduğunu söylerler ve bunu

22 “Ἀρμένιον ἔχεις φίλον, χεῖρον· ἐχθρόν μὴ θέλε.” Bk. Kurtz Eduard, *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes*, Leipzig 1880 s.20.

23 “Ἐν τῇ λείψει τῶν ἀγγέλων καὶ ὁ Μάρδαρις ἄγγελος.” Bk. Kurtz, *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes*, s.41

yorumlayarak “İyi insanların olmadığı yerde Ermeni alçak da bir melektir.” derler²⁴. Krumbacher de ‘Kasia’ adlı makalesinde bu kısım için Ribbeck ve Buecheler’in eserine atıf yaparak şöyle açıklama yapar; “Madara bir melek, yani iyi insanların olmadığı yerde Ermeni alçak da iyi bir adam olarak kabul edilir²⁵.” Ayrıca Krumbacher, Bizans’ın Ermenilere karşı takındığı bu olumsuz ve aşağılayıcı tavrı, Yunanlıların ticaret, saray ve devlet kadrolarında Ermenilerle karşılaştıkları güçlü rekabete bağlamaktadır²⁶. VIII. yüzyıldan itibaren imparatorluk içinde ele geçirdikleri mevkilere bakılırsa, bu tür söylemler gayet normaldir, zira her toplumun başka bir topluma karşı bu tür atasözleri, deyimleri ve pejoratif söylemleri vardır.

3. DİNÎ KAYNAKLARDA ERMENİ ALGISI

Dini metinlerde ise söylem daha ağırdı. Zira inanç konuları toplumlar için hassastır ve Hristiyan dünyası yalnızca İsa’nın tabiatı için yüzyıllarca birbirleriyle didişmişlerdir. Miafizit Ermenilerin güçsüz taraf olarak bundan nasibini alması gayet doğaldı. Bizans literatürünün en kapsamlı alanı dindir ve bu konuda bir makalenin sınırlarını aşacak çok sayıda örnek vardır. Biz bunlardan yalnızca en göze çarpanlarını incelememizde veremeye çalışacağız.

İlk olarak 458 yılında II. Armenia’dan²⁷ olan bir gurup ruhbanın Ermeniler hakkındaki düşüncelerini görüyoruz. “Aslında biz, İkinci Armenia’nın sakinleri, tek ve sarsılmaz iradeyi kullanırız ve tek inançta dururuz.”²⁸ diyerek komşuları olan Ermenilere de şöyle hitap ederler:

“Burada Ermeni barbarlara yakın yaşıyoruz, elbette inanç sahibi kişiler, lakin Roma lisanından yoksunlar, onlardan az bir mesafeyle ayrılıyoruz, daha çok Fırat Nehri’nin araya girmesiyle ayrılmış durumdayız ve

24 Ribbeck Otto, Buecheler Franz, *Rheinisches Museum für Philologie*, Frankfurt: Verlag, 1887, s.418.

25 Krumbacher, “Kasia,” s.336-7.

26 Krumbacher, “Kasia,” s.337.

27 Armenia dediğimiz coğrafi bölgelerin taksimi ve nereler olduğu için bk. Öztürk, “4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia’nın İdari Düzenlemesi”, ss.179-187.

28 “Nos etenim secundam inhabitantes Armeniam una et immobili utimus uoluntate et in una fide consistimus...”

barbarların sıklıkla birbirine karışmasından dolayı uzun konuşmalar yapamadık...”²⁹

Görüldüğü üzere Yunan dışındaki herkesin ‘*barbar*’ olduğu algısı, ki burada yabancı anlamından çok Romalı olma seviyesine ulaşamamış kaba kişiler olarak ifade edilir, Antik Yunan’dan gelen ve oradan Roma’ya ve Hristiyan Roma’ya intikal eden bir algıdır. Aslında Bizans’ın Roma kimliğini her şeyin üzerinde tutma, hatta Roma adını Hristiyanlık ile eş görme anlayışı, farklı gruplar nezdinde itirazlara neden olmuştur. Bunun en güzel örneğini heretik Paulikianlar üzerine eser yazmış olan Sicilyalı Petros vermektedir.

“...Bana söyle, diyorlar ki, bizi Romalılardan ayıran nedir? (Kendilerini düşman, faydasız, nankör ve kötü yürekli sayanlar, Hristiyanları böyle adlandırırlar. Ama biz, gerçekten hakiki adlarıyla, gerçek Tanrımız İsa Mesih’in isimlerini taşıyanlar, Romalılar olarak adlandırılırız; bu isimle, dünya üzerindeki tüm altınların, gümüşlerin ve değerli taşların binlerce ve on binlercesiyle bile değiş tokuş edilemeyecek olan efendiliği reddetmeye çalışıyoruz. Ve biz, gerçek Hristiyanlar olarak, bununla daha çok gurur duyuyoruz.)”³⁰

Bu metin, Bizans dönemi Hristiyan kimliği ve Roma kimliği arasındaki gerilim ve ayrımı derinlemesine yansıtan bir diyalog ya da ifade örneğidir. Burada, “bizi Romalılardan ayıran nedir?” sorusuyla başlayan pasaj, iki grup arasındaki kimlik ve aidiyet farklarını ortaya koyar. Metnin anlatıcısı, Romalılar tarafından “dostu olmayan, işe yaramaz, nankör ve iyiliksever olmayan Hristiyanlar” olarak nitelendirildiklerini belirtir. Bu ifadeler, iki taraf arasında karşılıklı suçlamaların ve hoşnutsuzluğun olduğuna işaret eder. Romalıların, kendilerini “gerçek Hristiyanlar” olarak adlandırdığını, kendilerini ise “gerçek Hristiyanların isimlerini taşıyan” ve dolayısıyla

29 “Cohabitus enim circa Armenios barbaros, fideles quidem, sed recte Romano eloquio non utentes, breui quodam ab eis spatio, magis autem intercessionem Eufhratis fluminis separati, et propter frequentem barbarorum permixtionem longos nequiuimus proferre sermones...” Bk. Acta Conciliorum Oecumenicorum, II.5: Concilium Universale Chalcedonense (Collectio Sangermanensis), der. E. Schwartz, Berlin, 1936, s.71.

30 “εἰπέ μοί, φασί, τί ἐστὶ τὸ χώριζον ἡμᾶς ἐκ τῶν Ῥωμαίων; (ἐαυτοὺς οἱ ἄσπονδοι, καὶ ἄχρηστοι, καὶ ἀφιλόγαθοι Χριστιανοὺς ἀποκαλοῦντες· ἡμᾶς δὲ, τοὺς ἀληθῶς ἐπωνύμους Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, Ῥωμαίους ὀνομάζοντες, τῷ ἔθνικῷ ὀνόματι τὸ κύριον ἀμείψαι πειρώμενοι, ὅτινι μᾶλλον ἡμεῖς οἱ ἀψευδεῖς Χριστιανοὶ σεμνυνόμεθα, ἢ χιλιάδων καὶ μυριάδων χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου καὶ λίθων τιμίων τῶν ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ ὑπαρχόντων εἰ ἢν ἕκαστος ἡμῶν κύριος.)” Bk. Petri Siculi, s.11-12.

Roma adını hak eden taraf olarak gördüklerini belirtir. Burada dikkat çeken önemli bir nokta, “etnik isimle Rab”bi değiştirmeye çalışmak” ifadesidir. Bu, muhtemelen Roma kimliğinin, Hristiyan inancı ve kimliği ile karıştırılması veya ikame edilmesine yönelik bir eleştiridir. Metnin yazarı, gerçek Hristiyan kimliğinin (“aldanmayan, doğru olan”) Roma kimliğinden daha önemli ve yüce olduğunu savunur. Ona göre, altın, gümüş veya değerli taşlar gibi maddi zenginlikler bir kişinin gerçek sahip olmasının ölçütü değildir; gerçek sahiplik, Tanrı ve doğru Hristiyanlık üzerinedir. Bu pasaj, Bizans entelektüel ve dinî çevrelerinde Roma kimliği ve Hristiyan kimliği arasındaki karmaşık ilişkiyi, kimlik mücadelesini ve karşıtlıkları gözler önüne serer. Roma kimliği, hem siyasi hem de kültürel bir üstünlük simgesi olarak kullanılırken, Hristiyan kimliği bu üstünlüğü sorgulayan, onu manevi bir çerçeveye oturtan bir unsur olarak ortaya çıkar. Sonuç olarak, metin iki aidiyet biçimi arasındaki derin gerilimi, karşılıklı suçlamaları ve gerçek kimlik arayışını dile getirir. Bu, Bizans toplumunda “Romalı” olmanın sadece etnik veya siyasi değil, aynı zamanda dinî ve manevi bir mesele olduğunu gösterir. Aynı zamanda, kimlik inşasında maddi zenginlikten çok, inanç ve doğru yaşamının öncelendiğine vurgu yapar.

IX. yüzyılda yaşamış kadın bir rahibe olan Kassiane [Κασσιανή] ya da Kassia Ermeni algısında önemli bir figürdür³¹. Kaleme aldığı bir şiir Ortodoks Yunan toplumunun Ermeni algısını çok net bir şekilde özetlemektedir:

“Ermeni soyunun en kötüsü
Hilekâr ve çok fenadır,
Deli, dönek ve iftiracı
Dalavereyle dolu ve genellikle tabiatı böyle,
Bir keresinde bir bilge onlar hakkında şöyle demişti:
Ermeniler, sıradan olduklarında bile kötüdürler,
Onur bahşedildiklerinde daha da kötü olurlar,
Zenginleştiklerinde tümünden kötü olurlar,

31 Kassia hakkın yapılan önemli bir çalışma için bk: Krumbacher Kral, “Kasia”, Vorgetragen in der philos-philol. 6 Haziran, 1896, ss.305-370.

Fakat çok zengin ve onurlu olduklarında,

İki kat daha kötü olurlar³².”

Kassiane'nin şiiri günümüz anlayışına göre ırkçılık olarak nitelendirilebilecek bir şiirdir. Onun neden böyle bir şiir kaleme alma gereksinimi hissettiği sorulabilir. Mösyö Vyronis bu olayı Kassiane ile İmparator Theophilos arasındaki bir diyaloga bağlamaktadır. Bu diyaloga göre İmparator Kassiane'ye “Ὡς ἄρα διὰ γυναικὸς ἐρρῦν τὰ φαῦλα” [Hos ara dia gunaikos errue ta phaula - Kötülük kadından doğmuştur] dedi. Kassiane arkasına güçlü bir argüman alarak şöyle karşılık verdi “Ἀλλὰ καὶ διὰ γυναικὸς πηγάζει τὰ κρείττονα” [Alla kai dia gunaikos pegazei ta kreittona - Ancak iyilik de kadından doğmuştur]. Burada kadını aşağılayan ve ciddi ikilem (Havva ve Meryem ikilemi) içinde kalan Hristiyan zihniyetine karşı Kassiane Meryem'i ileri sürerek güzel bir cevap vermiştir. Bu diyalogdan sonra, der Vyronis, Kassiane manastırda inzivaya çekildi ve Ermeniler hakkındaki bu şiirini yazdı³³. Bu diyalogu Ermenilere bağlamasındaki temel nokta İmparator'un Ermeni kökenli olmasıydı. Peter Charanis Ermeniler üzerinde yaptığı çalışmasıyla İmparatorun kökenini Ermeni olarak göstermiştir³⁴. Ancak, Kassiane'nin veya diğer aydın kesimin Ermeni algısı bunlara dayanıyor olamaz. Zira hangi ırktan olursa olsun Bizans tahtına oturmuş bir kişi Romalı olmuştur ve onun kültür temeli olan Yunan dilini ve Ortodoksluğu kabul etmiştir. Burada Kurumbacher'in şu sözü çok yerinde bir yorumdur: “Yabancı bir halkın lanet

32 “τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότατον γένος
ὑποῦλόν ἔστι καὶ φαυλῶδες εἰς ἄγαν,
μανιῶδες τε καὶ τρεπτὸν καὶ βασκαῖνον,
πεφυσιωμένον ἀμπλείστα καὶ δόλου πλήρες
εἴτε τις σοφὸς περὶ τούτων εἰκότως·
Ἀρμένιοι φαῦλοι μὲν, κἄν ἄδοξῶσι,
φαυλότεροι δὲ γίνονται δοξασθέντες,
πλουτήσαντες δὲ φαυλότατοι καθόλου,
ὑπερπλουτισθέντες (δὲ) καὶ τιμηθέντες
φαυλεπιφαυλότατοι δείκνυνται πάντες.”

Bk. Vryonis Speros, “Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century,” *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 2 (1959), 173. Metin için ayrıca bk: in C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1951, s.43. Şiirin farklı Türkçe çevirileri için bk: Gregory Timothy, *Bizans Tarihi*, b.4, çev: Esra Ermert, İstanbul: YKY, 2018, s.233; Kaldellis Anthony, *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev: Deniz Türker, İstanbul: Karakarga, 2020, s.238.

33 Krumbacher Karl, “Kasia,” *Sitzungsberichte der philologischen und der historischen Class der kaiserlichen Akademie der Wissenschaft zu München* (1897), 336-7; Vryonis Speros, “Byzantine Images of the Armenians”, s.312-313.

34 Charanis Peter, *Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev: Engin Öztürk, İstanbul: Urzeni, 2021, s.34. İstanbul: Urzeni, 2021, s.34.

uçurumuna atıldığı acımasız sertlikte, Yunanlar dışında yalnızca barbarları tanıyan antik Yunan inhisarından bir şeyler yankılanıyor³⁵.” Zira yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yunan literatürü toplum aklını belirlediği için Doğu’dan gelen bir şey onlar için ne olursa olsun hoş değildi ve ‘Barbarcaydı’. Ermeni algısı dinî olmakla birlikte tarihten gelen Yunan algısının, yani ‘Yunan dışındaki herkes barbardır’, algısının bir tezahürüdür. Bu dar kalıplı Platoncu kabile anlayışının Hıristiyanlıkla birleşerek devam ettiği bir algıdır.

X. yüzyılın başında *Genç Aziz Aziz Euthymios’un Yaşamı* adlı eserde (yaklaşık 900 yılı civarında) Athos Dağı’nda yaşayan Ioseph adında bir Ermeni’den bahsederek şöyle der:

“Eğer biri Ermeni soyundansa, bu kişinin kötü ve basit bir karakteri olur; gizli ya da derin bir yanı yoktur. Ayrıca samimi değildir ve manevi sözler onu harekete geçirmez.”³⁶

Burada yazar, Ermenilerin karakterini “ne gizli (kryptós) ne de derin (húphalos)” olarak tanımlıyor. Yani Ermenilerde sinsi, derinlikli veya karmaşık bir yan bulunmadığını, bilakis onların kötü (πόνερος-poneros), fakat basit (ἀπλοῦς-haplous) ve samimi (ἄδολος-ados) olduğunu söylüyor. Dolayısıyla pasajda Ermenilere yönelik eleştiri var; “kötü” olmaları öne çıkarılırken, bunun karmaşık ve hesapçı bir kötülük değil, basit, dolaysız bir kötülük olduğu ima ediliyor. Yani Ermenilerin ne gizli planları ne de derin entrikaları var, onların olumsuzluğu doğrudan ve açıktır. Bu ifade, Ermenilerin kişilik özelliklerinin Bizans yazarları tarafından nasıl algılandığını gösteriyor: karmaşıklıktan uzak, açık ve basit ama olumsuz bir karakter profili. Özetle: “Ne gizli ne derin” = karmaşık, sinsilik içermeyen, “Kötü” = olumsuz bir nitelik, “Basit ve samimi” = dolaysız, içten ama kötü niyetli. Bu tür ifadeler Bizans metinlerinde “öteki” olarak görülen halklara karşı yapılan doğrudan ve katı genellemelerden biridir. Burada Ermeniler basit ve kötü niyetli ama entrika çevirmeyen bir topluluk olarak sunuluyor.

X. yüzyılda yaşamış Pontus’lu Ermeni keşiş – bazılarına göre Yunan – Nikon Metanoeite, İmparator II. Nikephoros Phokas’ın da desteğiyle “Περὶ τῆς

35 Krumbacher, “Kasia,” s.336.

36 “Ἦν γὰρ οὐ κρυπτός τις καὶ ὑφαλός, κἄν π’ Ἀρμενίων τὸ γένος κατήγετο, ἀλλ’ πόνερος ἅμα καὶ ἀπλοῦς τὸν τρόπον καὶ ἄδολος οἷον τὸν πνευματικὸν ὁ λόγος κίνηται. Bk. Vie et Office de Saint Euthyme le Jeune, ed: Louis Petit, Paris: Picard et Fils, 1904, s.29-30.

δυσσεβῶς θρησκείας τῶν κακίζον Ἀρμενίων” [Peri tes dyssebos threskeias ton kakizon Armenion - Ermenilerin Dinsiz Kültü Üzerine] adlı iğneleyici bir inceleme yazdı. Yazarın büyük bir ihtimal Ermeni kökenli olmasından dolayı Ermeni halkına hakaret içermez, lakin inançlarını ve ritüellerini çok ağır bir şekilde eleştirir³⁷.

Pseudo-Psellos'un Τιμόθεος ἡ περὶ δαιμόνων [Timotheos e peri daimonon - Timotheos veya Şeytanlar Üzerine] adlı diyalogunda Ermeniler ilginç bir pasajla karşımıza çıkar:

“Bir kılıç çekti, yatağa yaklaştı, hastanın üzerine saldırdı ve ülkesinin dilinde – zira Ermeni idi – ona hakaretler yağdırdı. O da aynı dilde cevap verdi. İlk başta kadın küstahça davrandı ve onunla tartışmak için yatağından kalktı, lakin barbar küfürlerini artırdığında ve hiddetli bir adam gibi onu dövmekle tehdit ettiğinde, biçare boyun eğdirilmiş kadın titremeye başladı, kendini alçakgönüllülükle ifade etti ve uykuya daldı. Şaşırmıştık, sayıkladığı için değil, zira bunu her yerde görüyoruz, fakat Ermeniler gibi konuşmasından kaynaklanıyordu, hayatında bu insanlarla hiç karşılaşmamış ve ev işlerini yapmaktan ve kamış eğirmekten başka bir şey bilmeyen bir kadındı.”³⁸

Bu pasajda, Ermenilere yönelik algı oldukça olumsuz ve stereotipik bir çerçevede sunulmaktadır. Metinde Ermeni erkek “barbar” olarak tanımlanmakta, öfkeli, saldırgan ve tehditkâr bir figür olarak çizilmektedir. Bu betimleme, Bizans kaynaklarında sıkça karşılaşılan bir klişedir; Ermeniler genellikle “öteki” olarak görülmüş, “medeniyetten uzak”, “sert”, “kontrol edilemez” gibi kalıplaşmış olumsuz özelliklerle damgalanmıştır. Kadının, Ermeni erkeğin bu saldırgan tutumu karşısında çekilmesi, korkması ve sonunda sessizliğe bürünmesi, Ermenilerin toplumda korku ve mesafe yarattığı

37 SS. *Patrum qui Temporibus Apostolicis Floruerunt*, c.I, Antverpiae, 1689, s.235-236. Ayrıca bk: Öztürk Engin, “9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 117.

38 “...ὁς γυμνὸν ἐσπασμένος ξίφος, ἀγχοῦ παραστὰς τῆς κλίνης, δι’ ὀργῆς τὴν νοσοῦσαν εἶχε καὶ κατὰ τὴν ἐπιχώριον αὐτῇ γλῶτταν - ἐξ Ἀρμενίων γὰρ ἦν - πολλὰ εἰς αὐτὴν ἐφύβριζεν. Ἡ δὲ καὶ αὐτὴ κατὰ αὐτὴν αὐτῇ τὴν γλῶτταν ἡμείβετο. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀπεθρασύνετό τε καὶ τῆς κλίνης ἀφορμῶσα φιλονεικῶς εἶχεν· ὡς δ’ ὁ βάρβαρος ἐπιπλέον τοῖς ἀφορκισμοῖς ἐχρήτο καὶ οἷα μελαγχολῶν ἡπειλεῖτο παῖειν, ἐνταῦθα τὸ γύναιον συσταλὲν ὑπότρομόν τε ἐγίνετο καὶ ταπεινὰ φθεγγόμενον εἰς ὕπνον κατέδραθεν. Ἡμεῖς δὲ τεθηπότες ἦμεν, ὅτι κατὰ Ἀρμενίου ἐφθέγγετο, γυνὴ μηδέποτε μὴδ’ εἰς ὄφιν ἀφιγμένη τοῦτοις, μὴδὲ θαλάμου καὶ κερκίδος εἰδὼτα πλέον οὐδέν.”Gautier Paul, “Le De daemonibus du Pseudo-Psellos”, *Revue des études byzantines*, c.38, 1980 s.162-164. İngilizce çevirisi için ayrıca bk. Psellus’ *Dialogue on the Operation of Daemons*, çev: Marcus Collisson, Sidney: J. Tegg, 1843.

algısını pekiştirir. Bu durum, sadece etnik bir gerginlik değil, aynı zamanda dinsel ve kültürel farklardan kaynaklanan derin bir ötekileştirmeyi de gösterir. Ermeniler Bizans'ın hem siyasi hem de dinî sınırları içinde “farklı” olarak algılanmış, bu farklılık genellikle tehdit ve huzursuzlukla ilişkilendirilmiştir. Metnin sonunda anlatıcıların “kadının Ermenice konuşması karşısındaki şaşkınlığı”, Ermenilere karşı beslenen tedirginlik ve çekingenliği yansıtır. Bu suskunluk, Ermenilerin hem güç hem de korku nesnesi olarak görüldüğünü; onlarla doğrudan ilişkiye girmekten çekinildiğini gösterir. Kısacası, pasajda ortaya çıkan Ermenilere dair imaj, Bizans toplumunun gözünde Ermenilerin “barbar”, “öfkeli” ve “tehlikeli” oldukları; kültürel ve sosyal olarak mesafeli tutulmaları gereken bir grup oldukları şeklindedir. Bu algı, sadece bireysel olaylara değil, geniş toplumsal ve siyasi söylemlere de yansımış, Ermeniler üzerinde sistematik bir ötekileştirme yaratmıştır.

XI. yüzyılın ortalarında doğmuş ve XII. yüzyılın ilk çeyreğinde ölmüş, İmparator Aleksios Komnenos'un yakın dostu olan Euthymios Zigabenos [veya Zyghadenos] inanç konusunda dönemin önemli teologlarından. Balkanlardaki Bogomil heretikliği onun yaşadığı dönemde tehlikeli bir unsur olarak görüldüğü için, imparatoru ve yakın dostu Aleksios'un görevlendirmesiyle [muhtemelen 1104 civarında] hakiki inanç için *Πανοπλία δογματική* [Panoplia Dogmatike – İnanç Zırhı] adlı bir eser kaleme aldı. İçerisinde Ermenilerin inançlarına ve ritüellerine yönelik eleştiriler bulunmasının yanında, hakaret içeren bir üslubu vardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

“Ancak siz, ey boş şeylerle uğraşanlar ve akıldan yoksun olanlar...”³⁹

“Bu sapkınlıktan daha akılsız ve daha tanrısız (dinsiz) ne olabilir...”⁴⁰

“Ermenilerin inancı nasıl sahte ve Tanrı'dan tiksinti vericiyse, onların vaftizi, bütün ayinleri ve tüm sakramentleri de öyledir. Çünkü çürük bir ağaç iyi meyveler vermez; Rab'bin de buyurduğu gibi. ...”⁴¹

39 “Ἀλλὰ, ὦ μάταιοι καὶ φρανοβλαβεῖς...” Bk. Patologiae, c.130, s.1185.

40 “Τί τῆς πλάνης ταύτης ἀνοητότερόν τε καὶ ἀθεώτερον...” Bk. Patologiae, c.130, s.1187.

41 “Τῶν Ἀρμενίων ὥσπερ κίβδηλος καὶ θεοστνηγῆς ἡ πίστις, οὕτω καὶ τὸ βάπτισμα τούτων, καὶ πᾶσα τελετῇ, καὶ ἅπαν μυστήριον. Σπρὸν γὰρ δένδρον καρποὺς καλοὺς οὐ ποιεῖ καθὼς ὁ Κύριος ἀπιφάνηται...” Bk. Patologiae, c.130, s.1187. Son kısım Matta 7:18'dir “Bunun gibi, her iyi ağaç iyi meyve verir, kötü ağaç ise kötü meyve verir.

Yazarın bu tarz hakaretleri hem Ermenilerin miafizit oluşu, hem farklı ritüelleri, hem de Bogomil kaynaklıdır. Zira uzun yıllar Balkanlara yapılan Ermeni tehciri, bu coğrafyaya Paulikian dediğimiz heretikleri – ki pek çoğu Ermeni kökenlidir – yerleştirdi. Bizans literatüründe Paulikianlar çok sert şekilde eleştirilir ve hatta bu gurubun mensuplarının kanunen kılıçla öldürülmesi emredilir⁴². Ermenilerin inancı, özellikle miafizit Hristiyanlık anlayışları nedeniyle Bizans Ortodoksluğundan farklıdır ve bu fark, “kâfirlik” veya “sapkınlık” olarak nitelendirilmiştir. Pasajda “Ermenilerin inancı sahte ve Tanrı düşmanı” şeklinde tanımlanması, onları yalnızca dinsel anlamda dışlamakla kalmaz, aynı zamanda toplum içinde marjinalleştirir ve düşmanlaştırır. “Vaftiz, ayin ve sakrametlerin de sahte olduğu” vurgusu, Ermeni dinî uygulamalarının meşruiyetini tartışmaya açar. Bu, Bizans açısından Ermenilerin “gerçek Hristiyan” olmadıkları ve kutsal ritüellerinin geçersiz sayıldığı anlamına gelir. “Kötü ağaç iyi meyve vermez” benzetmesi ise, kökleri kötü olan bir inanç sisteminin sağlıklı veya kabul edilebilir sonuçlar doğurmayacağını ima eder. Bu söylem, Bizans’ın dinsel kimlik politikasının ve devlet-kilise ilişkilerinin bir yansımasıdır. Ermeniler, sadece siyasi anlamda değil, aynı zamanda dinsel anlamda da “öteki” olarak konumlandırılmıştır. Bu tür metinler, toplumsal ayrışmayı pekiştirir ve Ermeni halkının Bizans toplumundaki yerinin sınırlandırılmasına hizmet eder. Sonuç olarak, pasaj, Bizans entelektüel ve dinî elitlerinin gözünden Ermenilerin nasıl radikal bir biçimde dışlandığını ve ötekileştirildiğini gösteren önemli bir kaynaktır. Bu yaklaşım, dönemin dinsel hoşgörüsüzlüğünü ve etnik-dinî kimlik mücadelelerini anlamak açısından kritik bir belgedir.

Yine Euthymios, kendi iddialarını kanıtlamak ve Ermenilerin inançları üzerinde ağır hakaretlerini tekrarlamak için, Ermenilerin dinî tarihinde önemli bir figür olan Ermeni Sahak’ın adını kullanarak “*Λόγος Σηλιτευτικός Κατὰ Ἀρμένιον*” [Logos Steliteutikos kata Armenion – Ermenilere karşı Tekdir-Kınama Söylevi] adlı bir eser kaleme almıştır. Alman âlim Back de eserinde bu konuyla ilgili şöyle der: “Euthymios, kesinliğe yakın bir olasılıkla, Ermenilere karşı, şimdiye kadar bazen Ermenilerin Katolikosu İshak’a [Sahak], bazen de Nikaialı Joannes’e atfedilen sözde ilk tekdirin de yazarıdır.”⁴³. Kendi adıyla

42 Bizanslar Paulikianları geçmişten gelen bir alışkanlık olarak Maniheizt olarak da anarlardı ve seçme kanun derlemesi olan ‘Ekloge’de bu tarz heretikler için şöyle bir kanun maddesi vardır: “Οἱ μανιχαῖοι καὶ οἱ μοντανοὶ ξίφει τιμωρεῖσθωσαν” [Maniheizt ve Montanistler kılıçla ölüme mahkûm edilir]. Bk: L’Eclogue des Isauriens, çev: C.A. Spulber, Romanya: Cernautzi, 1929, s.75.

43 Back Hans-Georg, *Kirche und Theologische Literatur Im Byzantinischen Reich*, Münih: C.H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 1959, s.533.

yayınladığı eserindeki gibi, bu eserde de Ermenilere karşı ağır bir üslubu vardır. Bazı pasajlar şöyledir:

“...Habis ve Mesih’ten nefret eden kalplerinden hayali şeyler oluşturduktan sonra konuşurlar...”⁴⁴

“...Büyük Teolog Gregorios sizin için çok doğru yazmış: Ermenileri basit bir millet olarak görmüyorum; ama çok gizli ve kurnazlar...”⁴⁵

“Araştırıp anlayamayan kişi, doğru inançlı Romalılara ve bizim doğru imanımıza karşı daima havlayan, yani sürekli küfür edenlerin saygısızlığını öğrensin. ...”⁴⁶

Bu pasaj, Bizanslı yazarların Ermenilere yönelik karışık ve derin bir algı ile birlikte, hem hayranlık hem de düşmanlık içeren bir yaklaşımı yansıtır. İlk olarak, Ermenilerin “habis ve Mesih’ten nefret eden kalplerinden yalanlar uydurmaları” ifadesi, onları dinsel açıdan şiddetli bir şekilde eleştirir. “Habis” ve “Mesih’ten nefret eden” tanımları, Ermenilerin Bizans Ortodoks imanına karşıt ve sapkın oldukları yönündeki yaygın Bizans ön yargılarını gösterir. Bu, Ermenilere yönelik teolojik açıdan ciddi bir damgalama ve reddetme biçimidir. Ancak hemen ardından, “Büyük Teolog Gregorios’un Ermeniler hakkında yazdıkları” ifadesiyle, onların basit ya da saf bir halk olmadıkları, aksine “çok gizli ve kurnaz” oldukları belirtiliyor. Buradaki “gizli” ve “kurnaz” sıfatları, Ermenilere karşı duyulan güvensizliği ve onların zekâsına karşı hayranlığı da içerir. Bu, hem bir övgü hem de bir uyarı gibi algılanabilir: Ermeniler kolayca tahmin edilemeyen, karmaşık ve tehlikeli bir topluluktur. Son bölümde ise, “doğru inançlı Romalılara ve bizim doğru imanımıza sürekli küfür edenlerin saygısızlığı” olarak betimlenen Ermeniler, “huzursuz ve saldırgan köpekler” gibi tanımlanıyor. Bu benzetme, düşmanlığı ve dinsel çatışmayı kuvvetlendirirken, Ermenilerin dinsel muhalefetini kınamaktadır. Genel olarak bu pasaj, Bizans entelektüelleri ve din adamlarının Ermenilere dair ikili tutumunu gösterir: Onları hem zekâ ve gizemle donanmış, hem

44 “...καὶ ἐκ τῆς ἐαυ τῶν ἀκαθάρτου καὶ χριστομάχου καρδίας, μύθους ψευδεῖς ἀναπλάττοντες...” Bk. Patologiae c.132, s.1156.

45 “...καλῶς ἔγραψε περὶ ὑμῶν ὁ μέγας Γρεγόριος ὁ Θεολόγος· Οὐχ ἀπλοῦν γένος εὐρίσκω τῶν Ἀρμενίων· ἀλλὰ λίαν κρυπτόν τε καὶ ὑφάλον...” Bk. Patologiae c.132, s.1160.

46 “Ὁ δὲ μὴ δυνάμενος ἐρευνᾶν καὶ νοεῖν, κἂν ἐκ τῶν κοινῶν βλασφημιῶν, ὧν διὰ παντὸς κατὰ τῶν ὀρθοδόξων Ρωμαίων, καὶ κατὰ τῆς ὀρθῆς ἡμῶν πίστεως ὑλακτοῦσιν ὡς ἄγριοι κύνες, τὴν ἀσίβειαν αὐτῶν διδαχῇτω...” Bk. Patologiae c.132, s.1216.

de tehlikeli ve dinsel sapkın olarak görürler. Bu yaklaşım, Bizans-Ermeni ilişkilerindeki karmaşık etnik ve dinî çatışmaların ve ötekileştirmenin önemli bir örneğidir. Bu tür ifadeler, dönemin dinî polemiklerinin ve etnik kimliklerin şekillenmesinde etkili olmuştur.

XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Konstantinos Stilbes (Κωνσταντῖνος Στυλβής) “Latin Kilisesine Dogma Üzerine Şikâyetler, Yazılar ve Diğer Pek Çok Hususlar”⁴⁷ adlı eserinde Latin-Katolik dogmalarına karşı eleştirilerini sıralarken Ermeniler üzerinden şöyle pasajlar verir:

“Bazılarının, beden sağlığı bahanesiyle Ermeniler gibi kendi idrarlarıyla yıkandıkları, hatta bazen içtikleri söylenmektedir; bundan daha iğrenç ne olabilir ki?”⁴⁸

“Bogomiller’i Grekler arasında en dindar olarak adlandırıyorlar ve gerçekten değer verdikleri Ermeniler oldukları söylenenlerden daha dindar olarak adlandırıyorlar; zira bize İbraniler ve Sarakenoslardan daha kötülerini söyleyerek bize küfrediyorlar; İbranilerin ellerinde dolaşan eski Kanun kitabına tapıyorlar ve saygıyla öpüyorlar.”⁴⁹

“Ermeniler gerçekten de, 5 Ocak sabahı Müjde’yi ve aynı günün akşamı İsa’nın Doğuşunu, ardından aynı ayın 6’sında Vaftiz’i, kâfir ruhların dogmasına göre, Efendi’nin gerçekte değil, görünüşte enkarne olduğu inancıyla kutlarlar...”⁵⁰

“Aslında Ermeniler, Valentinos’tan alınan dogmaya göre, Bakire Meryem’den (suyun) bir kanal gibi geçtiğini söyleyerek Efendi’ye

47 Τὰ αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περὶ δογμάτων καὶ γραφῶν καὶ ἐτέρων πολλῶν συγγραφέντα [Ta Aitiamata Tes Latinikes Ekklesias Hosa Peri Dogmaton Kai Graphon Kai Heterwn Pollon Synggraphenta]

48 “Λέγεται ὅτι τινὲς αὐτῶν προφασει σωματικῆς εὐεξίας τὸ ἑαυτῶν οὖρον νίπτονται, ἔστι δ’ ὅτε καὶ ἐξ αὐτοῦ πίνουνσιν, ὥς καὶ οἱ Ἀρμένιοι· οὗ τι γένοιτ’ ἂν βδελυρότερον;” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins” Revue des études byzantines, c.21, 1963. s.81

49 “Τοὺς εὐσεβεστάτους τῶν Γραικῶν Βογομίλους καταοῦσι καὶ τούτων εὐσεβεστέρους τοὺς Ἀρμένιους, οὓς καὶ γνησίως στέργουσι, καὶ που καὶ Ἑβραίων καὶ Σαρακηνῶν χείρονας ἡμᾶς βλασφημοῦσι καὶ τὴν παλαιὰν νομικὴν βίβλον ἐν χειρὶ φερομένην Ἑβραίων σεβασμίως προσκυνοῦσι καὶ περιπτύσσονται.” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, s.76-77.

50 “καὶ γὰρ οἱ Ἀρμένιοι κατὰ τὴν πέμπτην τοῦ ἰανουαρίου τὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἑορτὴν ἑορτάζουσιν ἐκ προίας, ἐσπέρας δὲ τῆς αὐτῆς ἡμέρας τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ· τῇ ἑκτῇ δὲ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς τὴν βάπτισιν, ὥς δοξάζοντες ἐν φαντασίᾳ καὶ οὐκ ἀληθείᾳ τὸν Κύριον ἐνανθρωπήσαι κατὰ τὸν ἄθεον Μανέντα...” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, s.87.

küfrederler; bu nedenle, Kerevurlar üstünde olanın rolünü en aza indirirler ve genellikle Aziz Luka'nın İncil'inde bulunan ilahisini söylemezler, bunu üstatları Nestorios olarak kabul ederler...⁵¹”

Bu pasajlar, Bizanslı bir yazarın Ermenilere yönelik sert ve küçümseyici tutumunu oldukça açık ve detaylı biçimde yansıtır. Parçalar halinde ele alındığında şu temel noktalar ortaya çıkar:

İdrarla yıkanma ve içme iddiasında yazar, Ermenilerin sağlık gerekçesiyle idrarlarıyla yıkandıkları ve hatta bazen içtikleri iddiasını uygunsuz bir biçimde öne sürer. Bu tür anlatımlar, dönemin düşmanlarını aşağılamak için sıkça kullanılan bir iftiradır ve iğrençlik vurgusuyla Ermenileri kültürel olarak ‘aşağı’ ve ‘çirkin’ göstermeye çalışır. Böyle bir ifade, sadece fiziksel hijyenle değil, aynı zamanda ahlaki ve dinî ‘pislik’ algısıyla ilişkilendirilerek ötekileştirmeyi derinleştirir.

Bogomiller ve Ermenilerin dinî tutumunda ise yazar bu grubu Bizans içindeki haşarı ve sapkın gruplar olarak görür. Ancak burada Ermenilerin, Bogomillerden bile daha dindar ve sahte bir bağlılık gösterdiği iddia edilir. Bu, Ermenilerin “samimi görünüşlü ama aslında sapkın” oldukları anlamına gelir. Ayrıca, Ermenilerin İbranilerin (Yahudilerin) kutsal kitabı olarak kabul ettikleri Eski Ahit’e saygı gösterdikleri; ancak bu durumun yazar tarafından “hainlik” ve “düşmanlık” göstergesi olarak yorumlandığı anlaşılar. Yani, Ermenilerin dinî uygulamaları Bizans Ortodoksları tarafından kabul edilmeyen ve ‘yasaklı’ unsurlar olarak görülmektedir.

Ermeni bayramları ve inanç eleştirisinde ise yazar, Ermenilerin 5 Ocak’ta Müjde (Annunciation) bayramını sabah, aynı günün akşamı İsa’nın Doğuşu’nu ve 6 Ocak’ta Vaftiz’i kutlamaları eleştirilir. Bu tarihsel ve litürjik farklılık, “kâfir ruhların dogması” gibi tanımlanarak sapkınlıkla ilişkilendirilir. Ayrıca “Efendi’nin görünüşte insana dönüştüğüne” dair Manici bir inançla suçlanmaları, Ermenilerin aslında Bizans Ortodoks öğretisinden sapmış olduklarını iddia eder.

51 “ἐπεὶ καὶ οἱ Ἀρμένιοι ὡς διὰ σωλῆνος, τῆς Παρθένου, διελθεῖν τὸν Κύριον βλασφημοῦσιν, ἐκ Βαλεντίου τοῦτο παραλαβόντες· διὸ καὶ κατασμικρύνοντες τὴν ἀνωτέραν τῶν Χερουβὶμ οὐδὲ τὴν ὡδὴν αὐτῆς, τὴν ἐν τῷ κατὰ τὸν θεῖον Λουκᾶν εὐαγγελίῳ, συνήθως ᾄδουσι, τὸν Νεστόριον τούριον τοῦτου σχόντες διδάσκαλον...” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, s.87.

Valentinus öğretisi ve Meryem'e yönelik hakaret konusunda yazar, Ermenilerin, Valentinus'un öğretilerini benimsediklerini ve Meryem Ana'yı "suyun kanalı gibi" göstererek, İsa'nın doğuşundaki ilahi doğayı küçümsediklerini belirtir. Bu da onları gnostik sapkınlıkla suçlamak anlamına gelir. Kerevurlar (keruvimler) üzerindeki kutsal ilahiyi bile söylemediklerini, çünkü bu ilahiyi dini önderleri olarak kabul ettikleri Nestorios'un reddettiğini vurgular. Bu, hem litürjik hem teolojik açıdan Ermenilerin Bizans Ortodoks geleneğine karşı çıktıkları anlamına gelir.

Metin, Bizanslı bir Ortodoks yazarın perspektifinden Ermenilere dair yoğun teolojik, kültürel ve ahlaki eleştirilerin birleştiği bir polemik örneğidir. Ermeniler, bu metinde hem sapkın, hem gizli bir düşman olarak tasvir edilirken, kültürel alışkanlıklarından litürjik uygulamalarına kadar her açıdan reddedilmektedirler. Yazarın amacı, Bizans Ortodoks kimliğini ve üstünlüğünü savunmak, diğer Hristiyan topluluklarını (bilhassa Ermenileri) hem dinsel hem etnik açıdan dışlamak ve küçümsemektir. Bu tür metinler, Orta Çağ Bizans toplumunda farklı Hristiyan topluluklar arasında süregelen gerilimlerin, dinî kimlik mücadelesinin ve kültürel ötekileştirmenin önemli belgeleridir. Ermenilere yönelik bu tür olumsuz stereotipler, tarih boyunca süren Bizans-Ermeni ilişkilerinde hem politik hem de dinsel çatışmaların temelini oluşturmıştır.

4. SONUÇ

Bizans İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik algı, tekil ve sabit bir anlayıştan ziyade, tarihsel süreç boyunca çok boyutlu ve zamanla değişkenlik gösteren bir nitelik taşımıştır. Bu algının biçimlenmesinde temel belirleyici faktörler arasında dinî mezhep farklılıkları, siyasi çıkar ilişkileri, askerî gereklilikler ve toplumsal etkileşimler önemli rol oynamıştır. Bilhassa Hristiyanlık içinde yaşanan teolojik ayrışmalar, Ermenilerin miafizit olmaları nedeniyle Bizans tarafından sıklıkla "sapkın" ya da "heterodoks" olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Bu durum, Ermenilerin dinî kimlikleri üzerinden ötekileştirilmelerine ve zaman zaman baskıya maruz kalmalarına zemin hazırlamıştır.

Buna karşın, Bizans'ın merkezî otoritesinin gücünü koruma çabası, kimi dönemlerde Ermenilerle yakın ilişkiler kurulmasını zorunlu kılmıştır. Ermeniler, Bizans'ın doğu sınırlarında tampon bir halk olarak görülmüş,

bu nedenle hem diplomatik hem askerî açıdan kritik roller üstlenmişlerdir. Özellikle IX. ve X. yüzyıllarda çok sayıda Ermeni kökenli asker, yönetici ve aristokrat Bizans hizmetine girmiş, hatta bazıları imparatorluk makamına kadar yükselmiştir. Bu durum, Ermenilere yönelik algının yalnızca dışlayıcı değil, aynı zamanda pragmatik ve işlevsel bir bakışla şekillendiğini de göstermektedir.

Bizans tarihçileri, kronikleri ve teolojik yazılar incelendiğinde, Ermenilerin genellikle “farklı ama tanıdık” bir topluluk olarak sunulduğu görülür. Bu ikircikli konum, Bizans’ın hem içe dönük (ortodoks merkezli) ideolojik yapısının hem de çok uluslu gerçekliğinin bir sonucudur. Ermeniler, bir yandan dinsel farklılıkları dolayısıyla “bozulmuş Hristiyanlık” temsilcileri olarak damgalanırken, diğer yandan tarihî, kültürel ve dinî ortak geçmiş nedeniyle bir tür “akraba öteki” olarak da görülmüşlerdir.

Sonuç olarak, Bizans İmparatorluğu’ndaki Ermeni algısı; yalnızca dinî ya da etnik temelli bir ayrışmanın değil, aynı zamanda siyasal pragmatizmin, kültürel etkileşimin ve ideolojik inşa süreçlerinin bir yansımasıdır. Bu bağlamda Bizans’ın Ermenilere bakışı, onları dışlayan ve ötekileştiren unsurlar barındırsa da, ihtiyaç hâlinde içselleştiren ve entegre eden yönleriyle de dikkat çeker. Bu çelişkili yapı, Bizans’ın kendi varlığını sürdürme stratejilerinin ve çok katmanlı toplumsal yapısının doğal bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Ermeni-Bizans ilişkilerini ve bu ilişkilerin arkasındaki algıyı anlamak, sadece iki toplumun tarihini değil, aynı zamanda Orta Çağ Akdeniz dünyasında kimlik, aidiyet ve sınır kavramlarının nasıl inşa edildiğini anlamak açısından da büyük önem taşır.

KAYNAKÇA

- Aslan Kévork, *Études Historiques sur le Peuple Arménien*, Librairie Orientaliste, Paris, 1928.
- Back Hans-Georg, *Kirche und Theologische Literatur Im Byzantinischen Reich*, Münih: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1959.
- Baldwin Barry, *An Anthology of Byzantine Poetry*, Amsterdam: J.C. Gieben, 1985.
- Bettenson Henry, Maunder Chris, *Documents of the Christian Church*, b.3, OUP, Oxford, 1999.
- Bournoutian George, *A Concise History of The Armenian People*, b.5, California: Mazda Publishers, 2006.
- C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1951.
- Charanis Peter, *Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev: Engin Öztürk, İstanbul: Urzeni, 2021.
- Chronographiae Quae Theophanis Continuati*, c.XLII, çev: Ihor Sevcenko, Berlin: De Gruyter, 2011.
- Concilium Constantinopolitanum A. 691/2 in Trullo Habutum*, ed: Heinz Ohme, Berlin: De Gruyter, 2013.
- Darrouzès Jean, "Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins" *Revue des études byzantines*, c.21, 1963.
- Dedeyan Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev; Şule Çiltaş, İstanbul: Ayrıntı yay, 2015.
- Gautier Paul, "Le De daemonibus du Pseudo-Psellos", *Revue des études byzantines*, c.38, 1980.
- G. Garsoian Nina, *The Paulician Heresy*, Mouton, Paris, 1967.
- G. Garsoian Nina, "The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire, Studies the Internal Diaspora of the Byzantine Empire, ed: Hélène Ahrweiler, Angeliki E. Leaiou, Washington: Dumbarton Oaks, 1998.

- Gregory Timothy, *Bizans Tarihi*, b.4, çev: Esra Ermert, İstanbul: YKY, 2018.
- Grousset René, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Payot, Paris, 1973.
- Halsall Guy, *Humor, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Age*, Cambridge: CUP, 2004.
- Herzig Edmund, Kurkchian Marina, *The Armenians – Past and Present in the Making of National Identity*, Routledge, London, 2005.
- Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, ed: H.G. Beck, vd., Gruyter, 1978.
- Kaldellis Anthony, *Romaland – Ethnicity and Empire in Byzantium*, Harvard Collaage, 2019; *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev: Deniz Türker, İstanbul: Karakarga, 2020.
- Krumbacher Karl, “Kasia,” *Sitzungsbenchte der philos philolog. und der histonschen Class der kayser. bayer. Akademie der Wissenschaft zu München* (1897).
- Kurtz Eduard, *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes*, Leipzig 1880.
- L'Eclogue des Isauriens*, çev: C.A. Spulber, Romanya: Cernautzi, 1929.
- Leonis Grammatici, *Chronographia*, çev: İmmanuel Bekker, Bonn, 1842.
- Madrigal, Marc, *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*, İstanbul: Kutsal Kitap ve Arkeoloji, 2014.
- Mango Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, İstanbul: YKY yay, 2008.
- Norwich John Julius, *Bizans – Erken Dönem (MS 323 – 802)*, c.1, İstanbul: Kabalcı yay, 2013.
- Nersessian Sirarpie Der, *Armenia and the Byzantine Empire*, HUP, Cambridge, 1945.
- Ostrogorsky George, *Bizans Devleti Tarihi*, b.7, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2011.

- Öztürk Engin, *Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)*, DEÜ Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2022.
- Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020.
- Öztürk Engin, "4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi", *DEÜEFD*, c.9, sayı 2, 2022.
- Öztürk Engin, "9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74, 2023.
- Petri Siculi, *Historia Manichaeorum seu Paulicianorum*, ed-çev: Jo. Car. Lud. Gieseler, Göttingen, 1846.
- Ribbeck Otto, Buecheler Franz, *Rheinisches Museum für Philologie*, Frankfurt: Verlag, 1887.
- Sarkissian Karekin, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, b.2, New York: A Publication of the Armenian Church Prelacy, 1975.
- Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed: Ioannes Thurn, Gruyter, 1973
- SS. Patrum qui Temporibus Apostolicis Floruerunt, v.I, Antverpiae, 1689.
- Stopka Krzysztof, *Armenia Christiana – Armenia Religious Identity and the Churches of Constantinople and Roma (4th-15th Century)*, çev: Teresa Baluk-Ulewiczowa, Krakow: Jagiellonian University Press, 2017.
- Theophanis, *Chronographia*, c.II, ed: Carolus des Boor, Lipsiae, 1885.
- Theree Byzantine Military Treatises*, çev: George T. Dennis, Washington: Dumbarton Oaks, 1985.
- Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie*, c.I, Paris: Tyrographie Firmin, 1900.
- Treadgold Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, SUP, California, 1997.

Uras Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, b.2, İstanbul: Belge yay, 1987.

Vasiliev A. Alexander, *History of the Byzantine Empire 324 – 1453*, c. 2, London: The University Of Wisconsin Press, 1971.

Vie et Office de Saint Euthyme le Jeune, ed: Louis Petit, Paris: Picard et Fils, 1904.

Vryonis Speros, “Byzantine Images of the Armenians”, *The Armenian Image in History and Literature*, (Malibu, 1981).

Vryonis Speros, *Byzantium-, its internal history and relations with the Muslim world*, London: Variorum Reprints, 1971.

Vryonis Speros, “Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century,” *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 2 (1959).

Young Frances, Teal Andrew, *From Nicaea to Chalcedon*, Washington DC: Baker Academic, 2010.